

Type of Article (Research Article)

The Political And Economic Origins Of Social Crises In Iran (1991-2011)

Seyed Iman Ghorbani: Department of Political Sociology, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

***Tahmoures Shiri:** Department of Political Sociology, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Sara Mohamadpour Khabbaz: Department of Social Communication, WT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Article Info

Received: 2023/01/31
Accepted: 2023/09/05
PP: 94-105.

Keywords:

Political And Social Protests
Social Unrest
1370s–1390s SH (1991-2011)
Social Justice Realization
Economic Demands

Abstract

Political and social protests in recent decades have been among the most important issues of concern for policymakers in Iran. Analyzing the origins of these events is essential for reducing social unrest and developing effective strategies. This study aims to investigate the roots of political and social protests in Iran during the 1370s and 1390s SH (1991–2011), and seeks to answer the question: which social factors have played a decisive role in the emergence of these protests from a comparative and sociological perspective? Based on the main hypothesis of the study, the gap between citizens' legitimate expectations and the existing realities, disregard for evolving social and political values, economic demands, and the pursuit of social justice and equality have been key drivers of protest movements. Employing a mixed-methods (quantitative–qualitative) and comparative approach, and drawing on theories of relative deprivation—particularly the ideas of Ted Robert Gurr—and theories of social alienation, the research analyzes three significant instances of unrest. The findings indicate that the convergence of unmet expectations, socio-economic grievances, and value-based demands created the primary foundation for civil uprisings over the past two decades.

Citation: Ghorbani, Seyed Iman. Shiri, Tahmoures. Mohamadpour Khabbaz, Sara. (2025). The Political And Economic Origins Of Social Crises In Iran (1991-2011). *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 85): 94-105.

DOI:

Extended Abstract

Introduction

The Islamic Revolution of Iran in February 1979 succeeded with slogans advocating justice and freedom. However, in recent decades, Iranian society has repeatedly faced crises and widespread civil protests that go beyond individual dissatisfaction. Demonstrations such as the events of July 1999, the 2009 elections, and the January 2018 unrest, alongside various labor protests, indicate common underlying factors including a sense of injustice, social alienation, and relative deprivation in the formation of these crises. This study, emphasizing sociological theories, examines the role of social components in these protests as well as their differences and similarities. It hypothesizes that the gap between legitimate expectations and existing realities, neglect of value and political developments, unaddressed economic demands, and weakness of social justice have been among the main causes of these disturbances. Additionally, the variation in the social composition and geographic scope of the protesters in these events is also considered.

Methodology

This study employs a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative methods, alongside a comparative perspective, to analyze the social and political factors influencing the formation of civil protests in Iran during the 1370s and 1390s (1991–2011). Methodologically, the research is descriptive-analytical, first examining the current situation and then analyzing the social causes and consequences of the protests. In the qualitative section, three key case studies of unrest in the years 1378 (1999), 1388 (2009), and 1396 (2018) are examined through content analysis of domestic and international media to clarify the role of media in representing concepts such as deprivation and social justice. In the quantitative section, using pairwise comparison methods and a questionnaire administered to 250 academic experts and university professors, key indicators were weighted according to their importance. This method provides high accuracy and reliability in simultaneously evaluating multiple criteria. The ultimate goal of the research is to clarify the role of social, economic, and value-based components in shaping political and social protests in Iran over the past two decades.

Results And Discussion

The three events of July 1999, June 2009, and January 2018, recognized as the most significant social protests in contemporary Iranian history, each emerged within different political, economic, and social contexts but all reflected widespread public dissatisfaction. An analysis of these incidents, grounded in theories of relative deprivation and social alienation, shows that common factors such as feelings of discrimination, injustice, and the gap between expectations and social realities played a central role in their occurrence. While the 1999 protests were primarily driven by the student movement, the 2009 unrest saw a prominent role played by the urban middle class and political elites, and in 2018, the lower social classes entered the protest arena on a broad scale. The media, especially in recent decades, have played a key role in shaping public opinion and highlighting demands; however, the failure to implement structural reforms has led to increased distrust and frustration. This study demonstrates that the social protests of the past two decades in Iran have their roots in a complex set of structural and psychological problems that extend beyond merely economic crises. Managerial inefficiency, widespread corruption, social inequalities, and the growing gap between legitimate popular demands and the performance of governing institutions have created fertile ground for rising dissatisfaction and distrust. Although the media have played an important role in raising awareness, the lack of effective reform measures has intensified feelings of deprivation and powerlessness. To reduce social tensions, comprehensive reforms in economic, political, and social domains are necessary, along with rebuilding the relationship between the government and the people so that justice and respect for citizens' rights become a reality, breaking the repetitive cycle of unrest.

خاستگاه‌های سیاسی و اقتصادی بحران‌های اجتماعی ایران در دهه‌های ۱۳۹۰-۱۳۷۰ش

سیدایمان قربانی: گروه جامعه‌شناسی سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
* طهمورث شیری: گروه جامعه‌شناسی سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
سارا محمدپور خباز: گروه ارتباطات اجتماعی، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
اعتراضات سیاسی و اجتماعی در دهه‌های اخیر از مهمترین موضوعات مورد توجه سیاست‌گذاران در ایران بوده‌اند. تحلیل خاستگاه‌های این رخدادها، در جهت کاهش ناآرامی‌های اجتماعی و ارائه راهکارهای مؤثر، از اهمیت بالایی برخوردار است. این پژوهش باهدف بررسی منشأ اعتراضات سیاسی و اجتماعی ایران در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۰، می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که در چارچوبی تطبیقی و جامعه‌شناختی، کدام مؤلفه‌های اجتماعی در بروز این اعتراضات نقش تعیین‌کننده‌ای داشته‌اند. براساس فرضیه تحقیق، شکاف میان انتظارات مشروع شهروندان و واقعیات موجود، بی‌توجهی به تغییرات ارزشی و سیاسی، مطالبات اقتصادی، و خواست تحقق عدالت اجتماعی و برابری، از مهمترین عوامل شکل‌گیری این اعتراضات بوده‌اند. پژوهش با رویکردی ترکیبی (کمی-کیفی)، و تطبیقی، و باتکیه بر نظریه‌های «محرومیت نسبی»، به‌ویژه دیدگاه تد رابرت گر، و نظریه‌های مرتبط با «ازخودبیگانگی اجتماعی»، به تحلیل سه نمونه شاخص از این ناآرامی‌ها پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که هم‌زمانی شکاف انتظارات و واقعیت‌های اجتماعی با مطالبات اقتصادی و ارزش محور، بستر اصلی خیزش‌های مدنی در دو دهه گذشته را فراهم کرده است.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۴ شماره صفحات: ۹۴-۱۰۵ واژگان کلیدی: اعتراضات سیاسی و اجتماعی ناآرامی‌های اجتماعی دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۰ تحقق عدالت اجتماعی مطالبات اقتصادی
استناد: قربانی، سیدایمان. شیری، طهمورث. محمدپور خباز، سارا. (۱۴۰۴). خاستگاه‌های سیاسی و اقتصادی بحران‌های اجتماعی ایران در دهه‌های ۱۳۷۰-۱۳۹۰ش. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۹۴-۱۰۵.	

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «سیدایمان قربانی»، با عنوان «تبیین تطبیقی-جامعه‌شناختی از وقایع (اعتراضات)، مدنی در دو دهه اخیر در جامعه ایران»، است که به راهنمایی «دکتر طهمورث شیری»، و مشاوره «دکتر سارا محمدپور خباز»، استخراج شده است.

* نویسنده مسئول: طهمورث شیری

آدرس پست الکترونیک: shiri.tahmures@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۲۳۴۴۸۶۵۵

مقدمه

انقلاب اسلامی ایران در بهمن‌ماه ۱۳۵۷ شمسی، با شعارهای عدالت‌خواهانه، آزادی‌طلبانه و تأکید بر تحقق مطالبات مردم به پیروزی رسید. با این حال، بررسی روندهای اجتماعی و سیاسی پس از انقلاب نشان می‌دهد که در دهه‌های اخیر، جامعه ایران به‌طور مکرر با بحران‌های اجتماعی و سیاسی مواجه بوده است؛ بحران‌هایی که از سطح نارضایتی فردی فراتر رفته و در قالب اعتراضات مدنی جمعی نمود یافته‌اند. از جمله مهمترین این رخدادها می‌توان به وقایع تیرماه ۱۳۷۸ (حادثه کوی دانشگاه)، اعتراضات پس از انتخابات ریاست‌جمهوری سال ۱۳۸۸، و ناآرامی‌های گسترده دی‌ماه ۱۳۹۶ اشاره کرد. افزون‌براین، اعتراضات صنفی گروه‌های مختلف اجتماعی به‌مانند معلمان، بازنشستگان، کارگران صنایع و معادن، کارگران شیلات و حمل‌ونقل شهری نیز گواهی بر ظرفیت بالای جامعه برای بروز کنش‌های اعتراضی است. این اعتراضات اگرچه در زمینه‌ها و گروه‌های اجتماعی مختلفی رخ داده‌اند، اما بررسی تطبیقی آن‌ها نشان می‌دهد که عوامل مشترکی چون احساس بی‌عدالتی، بیگانگی اجتماعی و محرومیت نسبی در بروز آن‌ها نقش مؤثر داشته‌اند. از این منظر، می‌توان از منظری جامعه‌شناختی و باتکیه بر نظریاتی همچون «احساس محرومیت نسبی» و «احساس از خودبیگانگی اجتماعی»، به‌واکاوی خاستگاه‌ها و علل اصلی شکل‌گیری این بحران‌ها پرداخت.

پرسش اصلی این تحقیق آن است که: کدام مؤلفه‌های اجتماعی در تبیین جامعه‌شناختی اعتراضات مدنی ایران در دو دهه اخیر نقش کلیدی دارند؟ و رخدادهای سال‌های ۱۳۷۸، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۶ چه تفاوت‌ها و اشتراکاتی از نظر خاستگاه اجتماعی و عمق پیامدها دارند؟ - در راستای پاسخ به این پرسش، فرضیه اصلی تحقیق چنین صورت‌بندی می‌شود: تفاوت میان انتظارات مشروع جامعه و واقعیت‌های موجود، نادیده‌انگاشتن تحولات ارزشی و سیاسی، و مطالبات اقتصادی بر زمین‌مانده، در کنار ضعف در تحقق عدالت اجتماعی، از جمله مهمترین خاستگاه‌های اعتراضات اجتماعی و سیاسی دوده‌گذاشته بوده‌اند. همچنین فرض می‌شود که خاستگاه اجتماعی وقایع سه‌گانه متفاوت است: در تیرماه ۱۳۷۸ بدنه اصلی معترضان دانشجویان بودند، در حالی که در سال‌های ۱۳۸۸ و به‌ویژه ۱۳۹۶، بدنه‌ای گسترده‌تر و از طبقات مختلف اجتماعی در این اعتراضات مشارکت داشتند. از منظر گستره جغرافیایی و سطح نارضایتی عمومی نیز می‌توان گفت که وقایع دی‌ماه ۱۳۹۶ از نظر پیامدهای اجتماعی و سیاسی، نسبت به وقایع پیشین، دارای اهمیت بیشتری بوده است، حال آنکه وقایع تیرماه ۱۳۷۸ به دلیل محدودبودن به محیط‌های دانشگاهی و عدم حمایت گسترده مردمی، تأثیرگذاری کمتری داشته‌اند.

پیشینه تحقیق

- رضا محموداوغلی و یعسوب اصغری‌نیاری (۱۳۹۶)، با «بررسی عوامل مؤثر بر خشونت سیاسی (مطالعه موردی: جمعیت بلوچ شهر زاهدان)»؛ به این نتیجه رسیدند که در کنار عوامل جامعه‌شناختی مانند محرومیت نسبی، عوامل دیگری همچون ساختار اجتماعی-فرهنگی خاص، سیستم قوم‌مداری، جغرافیای طبیعی استان، قاچاق مواد مخدر، تعداد زیاد اتباع بیگانه در منطقه و تقویت گروه‌های تروریستی توسط عوامل خارجی بر میزان خشونت در این منطقه تأثیرگذار است (محموداوغلی، اصغری‌نیاری، ۱۳۹۶: ۹۶-۷۳).

- آمنه صدیقیان بیدگلی (۱۳۹۵)، با بررسی «کنش سیاسی دانشجویان و تأثیر محرومیت نسبی بر آن»؛ به‌طور خاص، کنش‌های سیاسی اعتراضی دانشجویان از دیدگاه جامعه‌شناختی و رابطه آن با محرومیت نسبی از دیدگاه روان‌شناختی موردبررسی قرار داد و دریافت که پتانسیل بالای کنش‌های سیاسی اعتراضی و احساس محرومیت نسبی در پاسخ‌دهندگان وجود داشت و رابطه این دو متغیر نیز معنادار بود (صدیقیان بیدگلی، ۱۳۹۵: ۲۶۹-۲۴۳).

- علیرضا محسنی‌تبریزی و محمدحسین درویش‌ملا (۱۳۸۷)، در پژوهشی «سنجش میزان احساس محرومیت نسبی و محرومیت نسبی ادراکی جوانان (مطالعه شهر تهران)»؛ به این نتیجه رسیدند که میان احساس محرومیت نسبی و هر یک از متغیرهای وضعیت فعالیت اقتصادی (اشتغال)، سن، جنس، تحقیقات، درآمد و وضع مالکیت مسکن رابطه وجود دارد (محسنی‌تبریزی، درویش‌ملا، ۱۳۸۷: ۹۸-۷۳).

ادبیات و مبانی نظری

یکی از نظریه‌های بنیادین در تبیین علل شکل‌گیری بحران‌های اجتماعی و سیاسی، نظریه «محرومیت نسبی» است. این نظریه بر واکنش ذهنی و روانی افراد در برابر مقایسه وضعیت خود با دیگران یا با انتظاراتشان تأکید دارد. درواقع، احساس نارضایتی ناشی از این مقایسه است که منجر به بروز رفتارهای اعتراضی و ناآرامی‌های اجتماعی می‌شود، نه صرفاً فقر یا محرومیت عینی. مفهوم «محرومیت نسبی»، نخستین بار توسط والتر رانسن^۱، در سال ۱۹۷۹ میلادی مطرح شد و سپس شلوما ییتزاک^۲، با استفاده از آن، مدل ریاضی برای تحلیل درآمد ارائه کرد. از جمله نظریه‌پردازان برجسته این حوزه می‌توان به جیمز دیویس^۳ و تد رابرت گر^۴ اشاره کرد. دیویس، در نظریه «توقعات فزاینده»؛ خود معتقد است زمانی که افراد احساس می‌کنند کل گروه اجتماعی‌شان در وضعیت محرومانه‌تری قرار دارد، احتمال بیشتری برای مشارکت فعالانه در جنبش‌های اجتماعی دارند. او محرومیت را نه پدیده‌ای مطلق، بلکه امری نسبی می‌داند که از مقایسه ذهنی ناشی می‌شود (بشپریه، ۱۳۹۱: ۱۰۲). گر، نویسنده کتاب (چرا انسان‌ها شورش می‌کنند)^۵، نظریه‌پرداز کلیدی در این حوزه است. وی براین باور است که شورش‌های سیاسی نتیجه نارضایتی ناشی از شکاف میان انتظارات ارزشی (خواسته‌ها)، و توانایی‌های ارزشی (داشته‌ها)، است. این شکاف درک شده، که محرومیت نسبی را شکل می‌دهد، می‌تواند تحت تأثیر متغیرهای اجتماعی به کنش‌های خشونت‌آمیز منجر شود. گر، ۳ نوع محرومیت نسبی را شناسایی می‌کند: محرومیت نزولی^۶، محرومیت ناشی از بلندپروازی^۷ و محرومیت صعودی^۸ (کوزر، ۱۳۹۳: ۲۸).

«نظریه احساس از خود بیگانگی اجتماعی»، نیز در تحلیل علل شکل‌گیری ناآرامی‌های اجتماعی جایگاه مهمی دارد. این نظریه بر گسست ذهنی و روانی فرد از جامعه، دیگران و حتی خویشتن تأکید دارد. افراد در چنین حالتی، جامعه را فضایی بیگانه می‌یابند که در آن نقشی برای خود نمی‌بینند و در نتیجه از مشارکت اجتماعی کناره می‌گیرند. کارل مارکس^۹، بیگانگی را فرایندی می‌داند که طی آن کارگر از محصول کار خود جدا می‌شود. کارگر، محصولی را که خود تولید کرده، موجودیتی مستقل می‌پندارد و در این فرایند، خود را نیز فراموش می‌کند. مارکس، این وضعیت را تهدیدی برای تمامیت شخصیت انسانی می‌داند (فتحی، محمدی، ۱۳۹۰: ۱۶۱). ریش فروم^{۱۰}، معتقد است بیگانگی زمانی رخ می‌دهد که فرد در تعاملات اجتماعی، منافع دیگران را بر خواسته‌های خود مقدم بدارد و در نهایت به موجودی از خود بیگانه بدل شود (سیدامامی، ۱۳۹۲: ۲۶). گئورگ لوکاچ^{۱۱}، با وام‌گیری از مفهوم «بت‌وارگی کالا»، نزد مارکس، اصطلاح شیء‌وارگی^{۱۲} را برای تبیین بیگانگی به کار می‌برد. وی آن را پدیده‌ای می‌داند که هم در سطح عینی (روابط کالایی شده)، و هم در سطح ذهنی (فقدان کنترل فرد بر شرایط خود)، نمود می‌یابد. هربرت مارکوزه^{۱۳}، بیگانگی را نشانه‌ای از جدایی افراد از یکدیگر و از جامعه می‌داند. او در جامعه مصرفی، انسان‌ها را موجوداتی تک‌ساحتی توصیف می‌کند که هویت‌شان از طریق مصرف تعریف می‌شود و آزادی‌شان در کار بیشتر و خرید بیشتر خلاصه می‌گردد (مشیرزاده، ۱۳۹۵: ۸۵). رابرت مرتن^{۱۴}، بیگانگی را در قالب آنومی تحلیل می‌کند. به اعتقاد او، وقتی افراد قادر به دستیابی به اهداف مشروع از راه‌های پذیرفته شده نیستند، به کج‌روی روی می‌آورند. این واکنش ممکن است شکل‌هایی چون نوآوری، شعاع‌گرایی، انزواطلبی یا طغیان به خود بگیرد (محسنی تبریزی، ۱۳۸۳: ۶۵). ملوین سیمن^{۱۵}، نیز با ارائه یک چارچوب نظری ۵ گانه، به تبیین انواع بیگانگی می‌پردازد: احساس

^۱ Walter Runciman

^۲ Shlomo Yitzhaki

^۳ James Davies

^۴ Ted Robert Gurr

^۵ Why Men Rebel

^۶ Decremental Deprivation

^۷ Aspirational Deprivation

^۸ Progressive Deprivation

^۹ Karl Marx

^{۱۰} Erich Fromm

^{۱۱} Georg Lukács

^{۱۲} Reification

^{۱۳} Herbert Marcuse

^{۱۴} Robert Merton

^{۱۵} Melvin Seeman

بی‌قدرتی^{۱۶}، احساس بی‌معنایی^{۱۷}، احساس بی‌هنجاری^{۱۸}، احساس انزوای اجتماعی^{۱۹} و احساس تنفر از خویش^{۲۰}. ماری لوین^{۲۱}، بیگانگی را در قالب بیگانگی سیاسی-اجتماعی تحلیل می‌کند (هولاب، ۱۴۰۰: ۶۳-۶۱). در این حالت، فرد احساس می‌کند مشارکت او در روندهای اجتماعی و سیاسی بی‌اثر است و بنابراین از فرایندهای اجتماعی کناره می‌گیرد. و یورگن هابرماس^{۲۲}، باتأکید بر «ساختارهای تحریف‌شده ارتباطی»، بر این باور است که سلطه ایدئولوژی و عقلانیت ابزاری باعث زوال عرصه عمومی و شکل‌گیری بیگانگی گسترده در جامعه می‌شود. وی نتیجه این وضعیت را کاهش معنا، تزلزل هویت جمعی و افزایش بیگانگی می‌داند (کلانتری و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۶-۲۷).

مواد و روش تحقیق

روش این پژوهش، ترکیبی (کمی-کیفی)، و تطبیقی است و در سطح کلان و میانی به تحلیل عوامل اجتماعی و سیاسی مؤثر در شکل‌گیری اعتراضات مدنی ایران در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۰ می‌پردازد. از منظر روش‌شناختی، این تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی طراحی شده است؛ بدین معنا که ابتدا وضعیت موجود تحلیل شده، سپس علل و پیامدهای اجتماعی اعتراضات بررسی می‌گردد. در بخش کیفی، برای درک بهتر زمینه‌های اجتماعی مؤثر بر شکل‌گیری اعتراضات، ۳ نمونه شاخص از ناآرامی‌های سال‌های ۱۳۷۸، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۶ مورد بررسی تطبیقی قرار گرفته‌اند. در این راستا، داده‌های کیفی از طریق تحلیل محتوای رسانه‌های جمعی داخلی و خارجی، اعم از صدا و سیما، روزنامه‌ها، ماهنامه‌ها، و پایگاه‌های خبری معتبر، گردآوری شده‌اند. تمرکز اصلی این تحلیل بر نقش رسانه‌ها در بازنمایی مفاهیمی چون محرومیت، عدالت اجتماعی و انتظارات شهروندان بوده است. در بخش کمی، برای سنجش میزان اهمیت شاخص‌های اجتماعی مؤثر در بروز اعتراضات، از روش وزن‌دهی معیارها به صورت مقایسه‌ی زوجی استفاده شده است. ابتدا شاخص‌های کلیدی از تحلیل رویدادهای ۳ گانه استخراج شد و سپس پرسش‌نامه‌ای براساس این شاخص‌ها طراحی و در اختیار ۲۵۰ نفر از خبرگان علمی و استادان دانشگاه قرار گرفت. از آن‌ها خواسته شد تا براساس میزان اهمیت هر شاخص نسبت به دیگر شاخص‌ها، نمره‌دهی کنند. داده‌های به دست آمده از این فرایند با بهره‌گیری از روش مقایسه‌ی زوجی تحلیل شدند. استفاده از روش مقایسه‌ی زوجی به دلیل دقت بالا در وزن‌دهی و امکان ارزیابی هم‌زمان چندمعیار، اعتبار نتایج را افزایش داده است (جدول ۱). هدف‌نهایی این رویکرد، دستیابی به تصویری روشن از نقش مؤلفه‌های اجتماعی، اقتصادی و ارزشی در شکل‌گیری اعتراضات سیاسی و اجتماعی در دو دهه گذشته در ایران است.

جدول ۱: امتیازدهی مقیاس زوجی در رابطه با محور پژوهش - (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

ارزش	وضعیت مقایسه‌ی نسبت به ز	توضیح
۱	ترجیح یکسان	شاخص ۱ نسبت به ۲ اهمیت برابر دارد یا ارجحیتی نسبت به هم ندارند.
۳	کمی مرجح	گزینه یا شاخص ۱ نسبت به ۲ کمی مهمتر است.
۵	خیلی مرجح	گزینه یا شاخص ۱ نسبت به ۲ مهمتر است.
۷	خیلی مرجح	گزینه ۱ دارای ارجحیت خیلی بیشتری از ۲ است.
۹	کاملاً مرجح	گزینه ۱ از ۲ مطلقاً مهمتر و قابل مقایسه با ۲ نیست.
۲-۴-۶	بینابین	ارزش‌های بینابین را نشان می‌دهد. مثلاً ۸ بیانگر اهمیتی زیادتر از ۷ و پایین‌تر از ۹ برای ۱ است.

بحث و یافته‌های تحقیق

- گستره واکاوی

۳ خرداد تیرماه ۱۳۷۸، خردادماه ۱۳۸۸ و دی‌ماه ۱۳۹۶، از مهمترین و تأثیرگذارترین اعتراضات اجتماعی در تاریخ جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شوند که هر کدام در بستری متفاوت شکل گرفتند اما به نوعی بازتاب نارضایتی عمومی از وضعیت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی

^{۱۶} Powerlessness

^{۱۷} Meaninglessness

^{۱۸} Normlessness

^{۱۹} Social Isolation

^{۲۰} Self-Estrangement

^{۲۱} Marie Jahoda Levine

^{۲۲} Jürgen Habermas

کشور بودند. بررسی این ۳ حادثه باتکیه بر نظریه‌های «محرومیت نسبی» و «از خودبیگانگی اجتماعی»، می‌تواند ما را در درک عمیق‌تر از منشأ نارضایتی‌ها و چگونگی گسترش آن‌ها یاری دهد.

← تیرماه ۱۳۷۸-جنبش دانشجویی و رسانه‌ها

ریشه این رخداد به توقیف «روزنامه سلام»، بازمی‌گردد که نماد محدودسازی فضای سیاسی و مطبوعاتی تلقی شد. دانشجویان، که همواره یکی از نیروهای پیش‌برنده تحولات اجتماعی در ایران بوده‌اند، با برگزاری تجمعاتی در کوی دانشگاه تهران واکنش نشان دادند. واکنش خشونت‌آمیز نیروهای انتظامی و لباس شخصی‌ها به این تجمعات، باعث گسترش اعتراضات به شهرهایی چون تبریز و اصفهان شد. نقش رسانه‌ها، به‌ویژه مطبوعات اصلاح‌طلب، در اطلاع‌رسانی و برجسته‌سازی این رخداد بسیار پررنگ بود. این اعتراضات، نخستین تجربه بعد از انقلاب بود که مسئله «آزادی بیان» و «حق اعتراض مدنی»، را در سطحی گسترده مطرح کرد. تحلیل جامعه‌شناختی این رخداد با تمرکز بر نظریه از خودبیگانگی اجتماعی نشان می‌دهد دانشجویان خود را در ساختار رسمی کشور بی‌اثر یافته و در قالب واکنش‌های اعتراضی خواستار بازگشت به نقش فعال و مؤثر در جامعه بودند.

← خردادماه ۱۳۸۸-بحران مشروعیت و قدرت رسانه‌های نو

این اعتراضات در واکنش به نتایج اعلام‌شده انتخابات دهم ریاست‌جمهوری آغاز شد. طرح ادعای تقلب، به سرعت به نارضایتی‌های گسترده‌تری از وضعیت سیاسی کشور گره خورد. اعتراضات ابتدا در تهران و سپس در شهرهای بزرگ ادامه یافت. نقش شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های مجازی در سازمان‌دهی این اعتراضات بی‌سابقه بود. از منظر نظریه محرومیت نسبی، بخشی از طبقه متوسط و نخبگان شهری که در دوره اصلاحات به مشارکت سیاسی امیدوار شده بودند، با شکست اصلاح‌طلبان و احساس عدم امکان تغییر از درون، به خیابان آمدند. جنبش سبز، با شعارهایی مانند «رأی من کو؟» و «درود بر ایران»، در ابتدا رویکردی مدنی و درون‌ساختاری داشت اما به مرور زمان با برخوردهای امنیتی و خشونت‌بار، رادیکالتر شد.

← دی‌ماه ۱۳۹۶-اعتراضات توده‌ای با محوریت مسائل اقتصادی

این اعتراضات برخلاف دو رخداد قبلی، نه از دانشگاه و نه از کلان‌شهرها، بلکه از شهرهای کوچک و حاشیای آغاز شد. محرک اولیه، نارضایتی از گرانی و فساد اقتصادی بود اما به سرعت به شعارهای ساختارشکنانه و ضدنظام تبدیل شد. شرکت‌کنندگان در این اعتراضات عمدتاً از طبقات فرودست جامعه بودند که احساس می‌کردند از مواهب اقتصادی کشور محروم شده‌اند. نظریه محرومیت نسبی در اینجا به خوبی قابل کاربرد است؛ چراکه شکاف طبقاتی، بیکاری بالا، فساد گسترده و بی‌اعتمادی به وعده‌های دولت، محرک این ناآرامی‌ها بودند. برخلاف حوادث ۷۸ و ۸۸، در این موج اعتراضی اصلاح‌طلبان و نخبگان سیاسی غایب بودند و فضای مجازی فارسی‌زبان خارج از کشور، نقش پررنگی در هدایت افکار عمومی داشت.

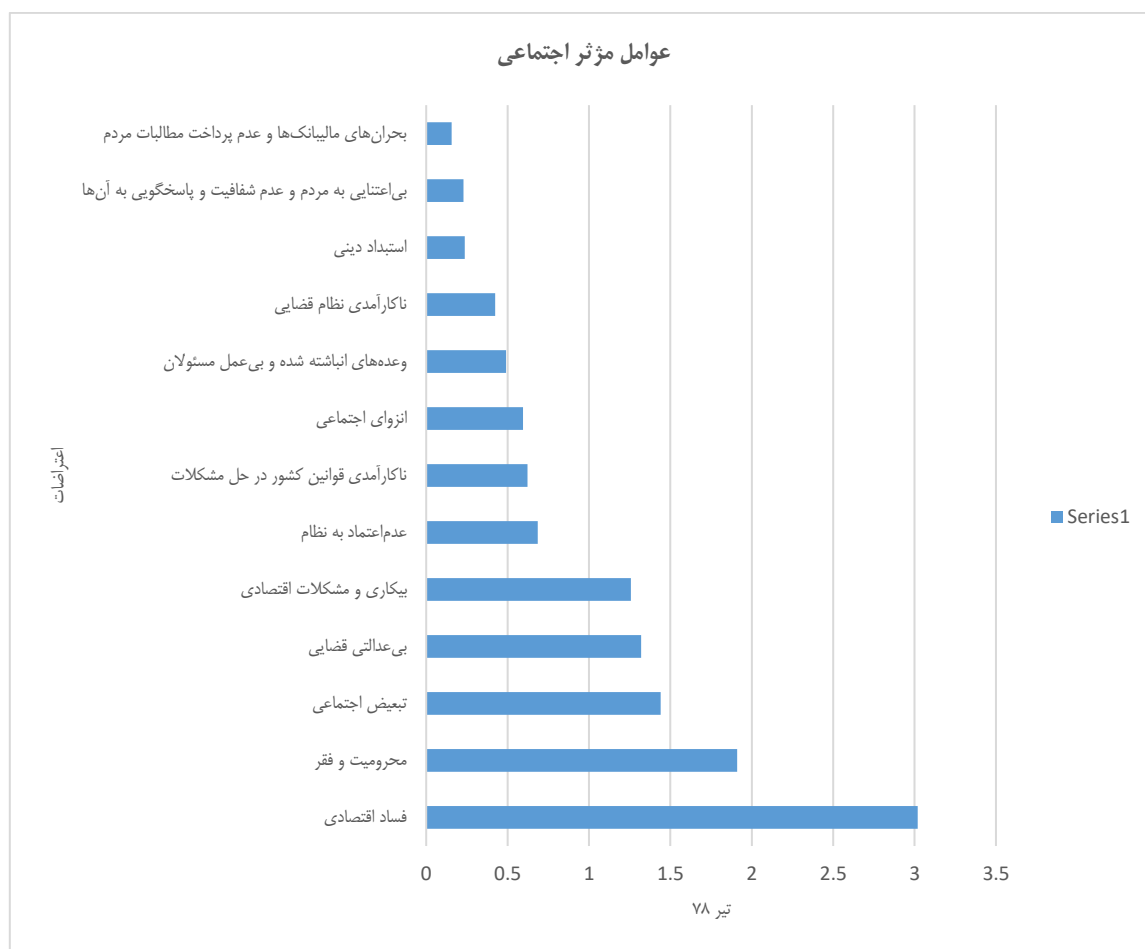
در نتیجه، هر ۳ اعتراض از بسترهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ویژه‌ای برخاسته‌اند. در سال ۱۳۷۸، مسئله آزادی بیان و خشونت با دانشجویان؛ در سال ۱۳۸۸، اعتراض به ساختار سیاسی و فرایند انتخابات؛ و در سال ۱۳۹۶، نارضایتی اقتصادی و فاصله طبقاتی. نظریه‌های «از خودبیگانگی اجتماعی» و «محرومیت نسبی»، به خوبی می‌توانند روند انباشت نارضایتی، افول اعتماد عمومی و واکنش‌های اعتراضی را توضیح دهند. جنبش دانشجویی، طبقه متوسط و طبقه فرودست، هر کدام در این ۳ رخداد نقش‌های متفاوتی ایفاء کرده‌اند که به وضوح گویای دگرگونی الگوهای اعتراض در ایران است.

← تحلیل داده‌ها

در جدولی که در ادامه ارائه می‌شود برپایه (جدول ۲ تا ۴)، و نمودارهای برپایه (نمودار ۱ تا ۳)، میزان اهمیت این مؤلفه‌ها توسط جامعه آماری متشکل از ۲۵۰ نفر از نخبگان و اساتید دانشگاه، از طریق وزن‌دهی اصلی با مقیاس زوجی نشان داده شده است.

جدول ۲. وزن‌دهی به مؤلفه‌های اجتماعی مؤثر در اعتراضات تیر ۱۳۷۸- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

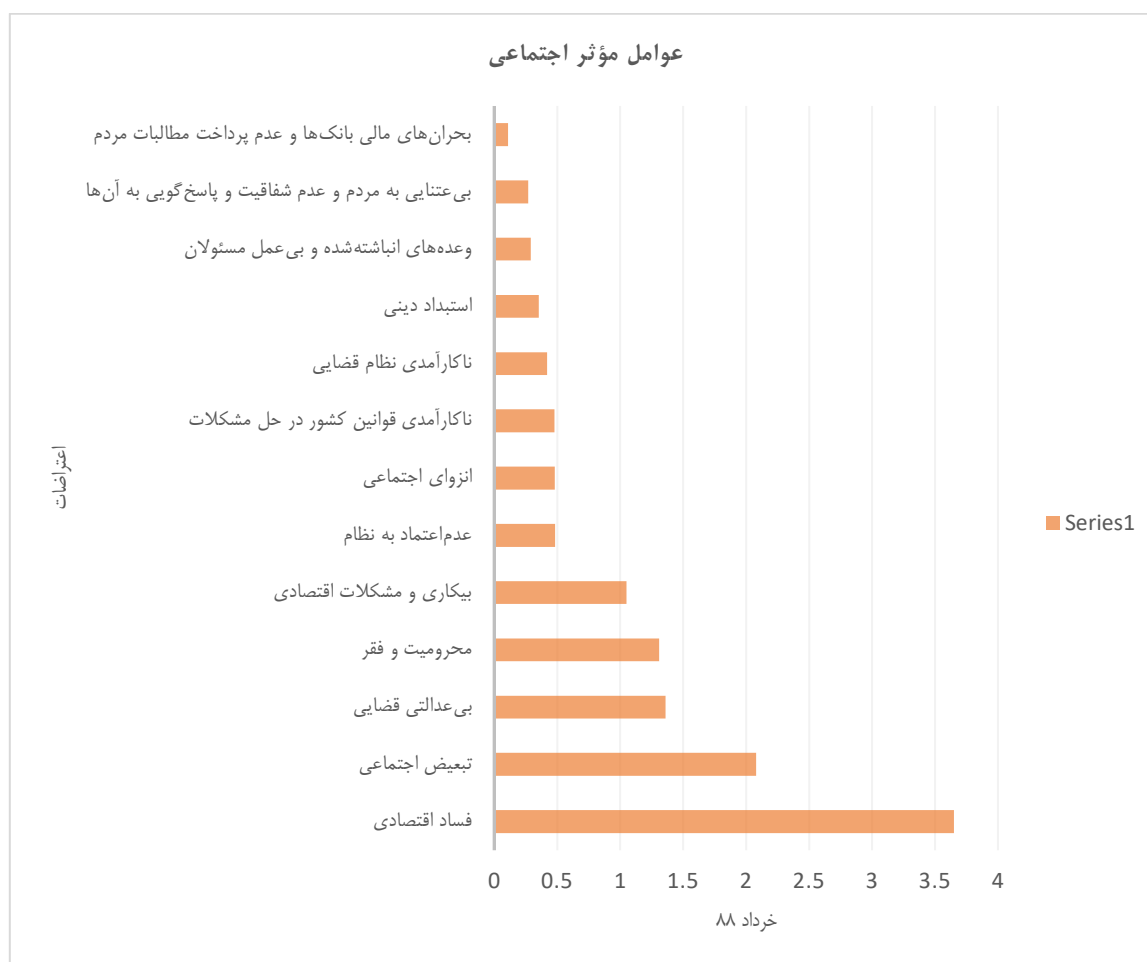
شاخص‌های اجتماعی	فساد اقتصادی	تبعیض اجتماعی	بی‌عدالتی قضایی	محروریت و فقر	انزوای اجتماعی	بیکاری و مشکلات اقتصادی	بی‌اعتمادی به نظام	ناکارآمدی نظام قضایی	در حل مشکلات	ناکارآمدی قوانین کشور	و بی‌عمل مسئولان	وعده‌های انباشته‌شده	استبداد دینی	بی‌اعتنایی به مردم و عدم شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم
فساد اقتصادی	۱	۳	۵	۲	۴	۲	۲	۵	۲	۲	۲	۲	۴	۴	۴
تبعیض اجتماعی	۱/۳	۱	۲	۲	۲	۲	۲	۴	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۴
بی‌عدالتی قضایی	۱/۵	۱/۲	۱	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۲	۲	۲	۴
محروریت و فقر	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱	۳	۲	۳	۵	۳	۳	۵	۲	۲	۳	۳
انزوای اجتماعی	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱/۳	۱	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲
بیکاری و مشکلات اقتصادی	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱	۲	۳	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۳
عدم اعتماد به نظام	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱	۳	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۴
ناکارآمدی نظام قضایی	۱/۵	۱/۳	۱/۲	۱/۵	۱/۲	۱/۳	۱/۳	۱	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۴
ناکارآمدی قوانین کشور در حل مشکلات	۱/۳	۱/۳	۱/۲	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱	۱	۲	۲	۲	۲	۲
وعده‌های انباشته شده و بی‌عمل مسئولان	۱/۳	۱/۲	۱/۳	۱/۵	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱	۲	۲	۲	۳
استبداد دینی	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱	۳	۳
بی‌اعتنایی به مردم و عدم شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۳	۱/۲	۱/۳	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۲	۱/۳	۱	۴
بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۲	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۲	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱

نمودار ۱. عوامل اجتماعی مؤثر در اعتراضات تیر ۱۳۷۸- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

جدول ۳: وزن دهی به مؤلفه‌های اجتماعی مؤثر در اعتراضات خرداد ۱۳۸۸ – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

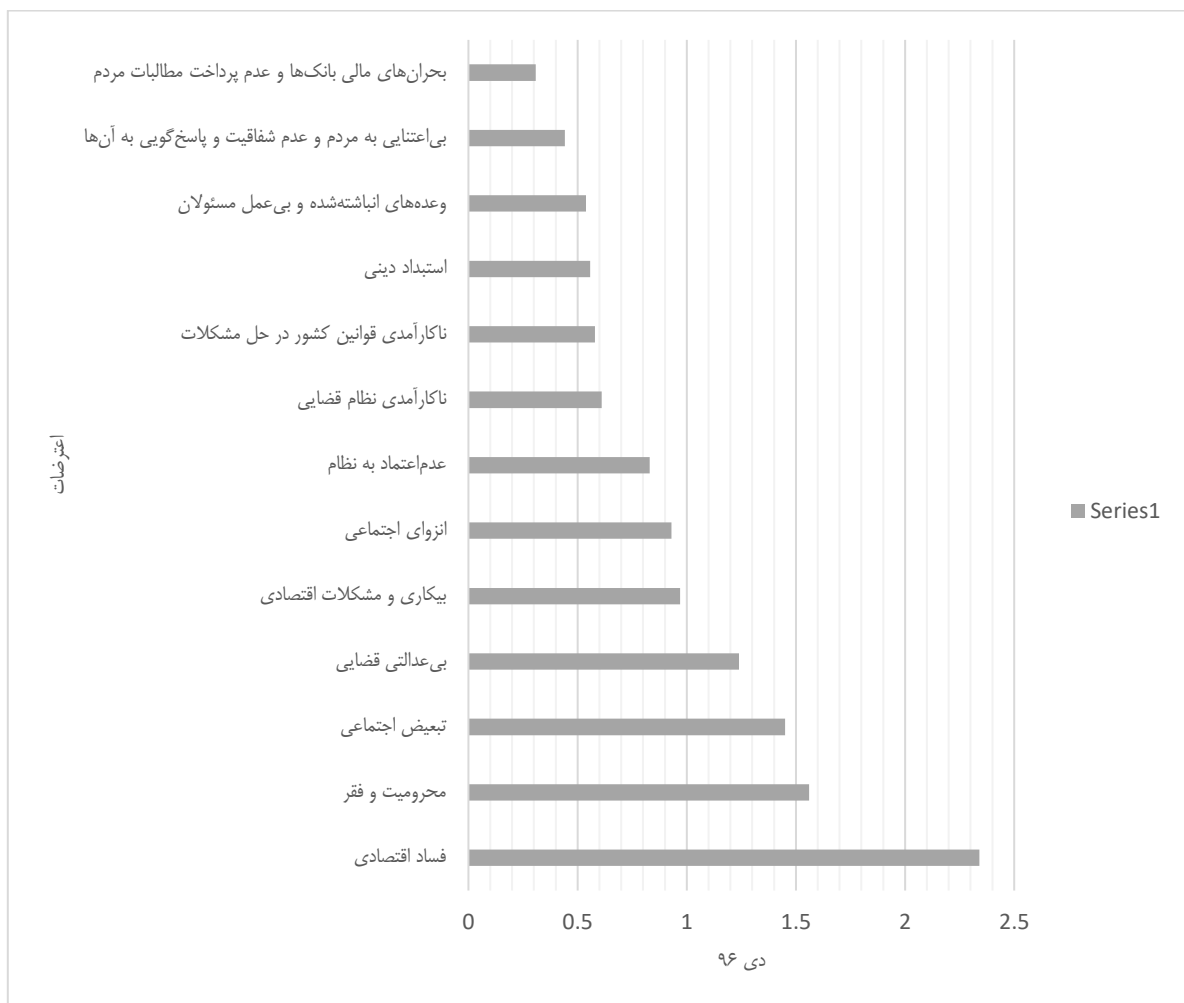
شاخص‌های اجتماعی	فساد اقتصادی	تبعیض اجتماعی	بی‌عدالتی قضایی	محروریت و فقر	انزوای اجتماعی	بیکاری و مشکلات اقتصادی	بی‌اعتماد به نظام	ناکارآمدی نظام قضایی	ناکارآمدی قوانین کشور در حل مشکلات	و بی‌عمل مسئولان و وعده‌های انباشته شده	استبداد دینی	شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	بی‌اعتنایی به مردم و عدم پرداخت مطالبات مردم	بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم
فساد اقتصادی	۱	۹	۸	۸	۷	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۹
تبعیض اجتماعی	۱/۹	۱	۲	۸	۸	۸	۸	۷	۷	۶	۸	۸	۸	۶
بی‌عدالتی قضایی	۱/۸	۱/۲	۱	۹	۹	۵	۵	۲	۲	۵	۲	۲	۲	۵
محروریت و فقر	۱/۸	۱/۸	۱/۹	۱	۹	۲	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹
انزوای اجتماعی	۱/۷	۱/۸	۱/۹	۱/۹	۱	۲	۳	۲	۲	۲	۵	۲	۲	۲
بیکاری و مشکلات اقتصادی	۱/۸	۱/۸	۱/۵	۱/۲	۱/۲	۱	۷	۷	۵	۷	۷	۵	۵	۷
عدم اعتماد به نظام	۱/۸	۱/۸	۱/۵	۱/۹	۱/۳	۱/۷	۱	۳	۳	۳	۲	۳	۳	۷
ناکارآمدی نظام قضایی	۱/۸	۱/۷	۱/۲	۱/۹	۱/۲	۱/۷	۱/۳	۱	۳	۳	۳	۲	۲	۵
ناکارآمدی قوانین کشور در حل مشکلات	۱/۸	۱/۷	۱/۲	۱/۹	۱/۲	۱/۵	۱/۳	۱/۳	۱	۳	۵	۵	۵	۷
وعده‌های انباشته شده و بی‌عمل مسئولان	۱/۸	۱/۶	۱/۵	۱/۹	۱/۲	۱/۷	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱	۳	۲	۲	۵
استبداد دینی	۱/۸	۱/۸	۱/۲	۱/۹	۱/۵	۱/۷	۱/۲	۱/۳	۱/۵	۱/۳	۱	۵	۵	۹
بی‌اعتنایی به مردم و عدم شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	۱/۸	۱/۸	۱/۲	۱/۹	۱/۲	۱/۵	۱/۳	۱/۲	۱/۵	۱/۲	۱/۵	۱	۱	۹
بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم	۱/۹	۱/۶	۱/۵	۱/۹	۱/۲	۱/۷	۱/۷	۱/۵	۱/۷	۱/۵	۱/۹	۱/۹	۱/۹	۱

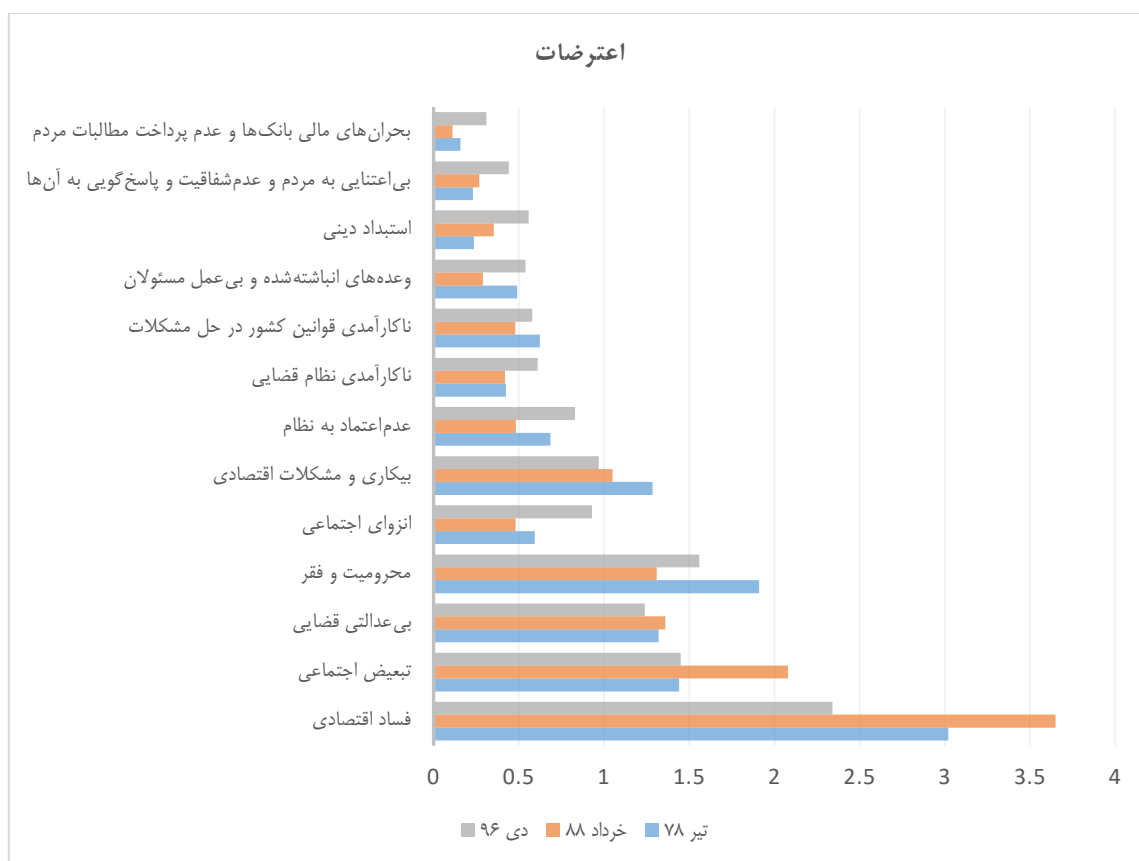
نمودار ۲. عوامل اجتماعی مؤثر در اعتراضات خرداد ۱۳۸۸ – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

جدول ۴. وزن‌دهی به مؤلفه‌های اجتماعی مؤثر در اعتراضات دی ۱۳۹۶- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

شاخص‌های اجتماعی	فساد اقتصادی	تبعیض اجتماعی	بی‌عدالتی قضایی	محرومیت و فقر	انزوای اجتماعی	بیکاری و مشکلات اقتصادی	بی‌اعتماد به نظام	ناکارآمدی نظام قضایی	ناکارآمدی قوانین کشور در حل مشکلات	وعده‌های انباشته‌شده و بی‌عمل مسئولان	استبداد دینی	بی‌اعتنایی به مردم و عدم شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم
فساد اقتصادی	۱	۳	۵	۵	۹	۸	۸	۸	۵	۵	۳	۵	۸
تبعیض اجتماعی	۱/۳	۱	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۵	۵	۵	۳	۳
بی‌عدالتی قضایی	۱/۵	۱/۳	۱	۳	۵	۵	۳	۹	۳	۳	۳	۵	۳
محرومیت و فقر	۱/۵	۱/۳	۱/۳	۱	۵	۸	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹
انزوای اجتماعی	۱/۹	۱/۳	۱/۵	۱/۵	۱	۲	۳	۳	۳	۳	۲	۳	۳
بیکاری و مشکلات اقتصادی	۱/۸	۱/۳	۱/۵	۱/۸	۱/۲	۱	۸	۹	۹	۹	۹	۵	۸
عدم‌اعتماد به نظام	۱/۸	۱/۳	۱/۳	۱/۹	۱/۳	۱/۸	۱	۵	۵	۵	۵	۵	۵
ناکارآمدی نظام قضایی	۱/۸	۱/۳	۱/۹	۱/۹	۱/۳	۱/۹	۱/۵	۱	۳	۲	۳	۴	۶
ناکارآمدی قوانین کشور در حل مشکلات	۱/۵	۱/۵	۱/۳	۱/۹	۱/۳	۱/۹	۱/۵	۱/۳	۱/۲	۱/۶	۱	۶	۶
وعده‌های انباشته‌شده و بی‌عمل مسئولان	۱/۵	۱/۵	۱/۳	۱/۹	۱/۳	۱/۹	۱/۵	۱/۳	۱/۹	۱	۹	۶	۵
استبداد دینی	۱/۳	۱/۵	۱/۳	۱/۹	۱/۳	۱/۹	۱/۵	۱/۳	۱/۹	۱/۹	۱	۲	۲
بی‌اعتنایی به مردم و عدم شفافیت و پاسخ‌گویی به آن‌ها	۱/۵	۱/۳	۱/۵	۱/۹	۱/۳	۱/۵	۱/۵	۱/۴	۱/۶	۱/۶	۱/۲	۱	۴
بحران‌های مالی بانک‌ها و عدم پرداخت مطالبات مردم	۱/۸	۱/۳	۱/۳	۱/۹	۱/۳	۱/۸	۱/۵	۱/۶	۱/۶	۱/۵	۱/۲	۱/۴	۱

نمودار ۳. عوامل اجتماعی مؤثر در اعتراضات دی ۱۳۹۶- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

نمودار ۴. مقایسه شاخص‌های اعتراضات تیر ۷۸، خرداد ۸۸ و دی ۹۶- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۲)

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

پژوهش حاضر باهدف تحلیل خاستگاه‌های سیاسی و اقتصادی اعتراضات اجتماعی در ایران، به‌ویژه در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۰، ۳۰رویداد شاخص در سال‌های ۱۳۷۸، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۶ را موردبررسی قرار داد. یافته‌ها نشان می‌دهند که منشأ اصلی این اعتراضات، در ترکیبی از عوامل اقتصادی، اجتماعی و روانی نهفته است؛ به‌گونه‌ای که ناکارآمدی مدیریتی، فساد ساختاری، نابرابری اجتماعی و احساس فزاینده‌ی بی‌عدالتی، بستر شکل‌گیری این ناآرامی‌ها را فراهم کرده‌اند. براساس تحلیل داده‌ها و نظریه‌های مورداستفاده، به‌ویژه نظریه «محرومیت نسبی» و «ازخودبیگانگی اجتماعی»، می‌توان اذعان داشت که شکاف میان انتظارات مشروع شهروندان و واقعیت‌های حاکم‌بر جامعه، درطول دو دهه اخیر افزایش یافته و موجب شکل‌گیری احساس تبعیض و بی‌اعتمادی عمومی شده است. مردم با وجود دسترسی به منابع خبری متنوع و روزافزون، به‌ویژه رسانه‌های جمعی و شبکه‌های اجتماعی، بیش‌ازپیش با حجم وسیعی از اطلاعات درباره ناکارآمدی‌ها و فساد مواجه شده‌اند. این آگاهی، به‌جای ارتقای امید و مشارکت مدنی، به‌دلیل عدم مشاهده نتایج ملموس در فرایند مقابله با فساد، منجر به سرخوردگی و افزایش احساس نابرابری شده است. یکی از مؤثرترین عوامل در تقویت احساس نارضایتی عمومی، تکرار پرونده‌های فساد اقتصادی به‌ویژه در حوزه‌های دولتی، بانکی و مدیریتی است. افشای این موارد در رسانه‌ها، به‌ویژه زمانی که فاقد پیگیری جدی و شفافیت قضایی است، این تصور را در افکار عمومی تقویت می‌کند که فساد نظام‌مند و فراگیر شده و هیچ‌یک از نهادها از آن مصون نیستند. به‌ویژه آنکه این فسادها اغلب در بخش‌هایی رخ داده‌اند که مردم روزمره با آن‌ها سروکار دارند؛ به‌مانند بانک‌ها و مؤسسات مالی، که خود شهروندان نیز در آن‌ها به سختی به تسهیلات و خدمات دست می‌یابند. از سویی، ناکارآمدی ساختاری و مدیریتی، درکنار بحران‌های اقتصادی ناشی از تورم، بیکاری، کاهش قدرت خرید، و تلاطم در بازارهای مالی، فشار روانی گسترده‌ای بر طبقات مختلف جامعه وارد کرده است. این فشارها نه تنها در قالب مشکلات عینی، بلکه در قالب احساس نابرابری و بی‌عدالتی نیز خود را نشان داده‌اند؛ احساسی که ازمنظر جامعه‌شناسی سیاسی، نقش مهمتری از واقعیت‌های عینی در تحریک کنش‌های اعتراضی ایفاء می‌کند. مردم بیش‌از آنکه صرفاً از محرومیت رنج ببرند، ازاین رنج می‌برند که چرا برخی گروه‌های خاص از مزایای خاص برخوردارند، درحالی که عموم مردم با محدودیت‌های اقتصادی و اداری مواجه‌اند. دراین میان، باید به نقش رسانه‌ها

به‌عنوان تسهیل‌کننده بازنمایی واقعیت‌ها اشاره کرد. رسانه‌ها، به‌ویژه در دهه‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰، با برجسته‌سازی پرونده‌های فساد، شکاف طبقاتی، و نابرابری در دسترسی به منابع، زمینه مقایسه و سنجش میان سطح زندگی واقعی مردم و انتظارات اجتماعی آن‌ها را فراهم ساختند. چنین بازنمایی‌هایی اگرچه آگاهی‌بخش بودند، اما به‌دلیل عدم‌همراهی با اصلاحات ساختاری، موجب افزایش حس بی‌اعتمادی و سرخوردگی عمومی شدند. به‌طورخاص، این پژوهش تأیید می‌کند که ناآرامی‌های اجتماعی اخیر، حاصل برهم‌نهی چند مؤلفه‌ی کلیدی بوده‌اند: شکاف فزاینده میان انتظارات و واقعیت‌ها، بی‌عدالتی اقتصادی، نابرابری اجتماعی، ناکارآمدی مدیریتی و احساس روزافزون ازخودبیگانگی و بی‌قدرتی. حتی سیاست‌های مقابله با فساد، که به‌ظاهر باهدف بازسازی اعتماد عمومی اجرا شده‌اند، در اثر ضعف در اجرا و اطلاع‌رسانی غیرهدفمند، خود به عاملی برای تشدید بی‌اعتمادی بدل شده‌اند. در نتیجه، در پاسخ به پرسش اصلی تحقیق باید گفت که مهمترین خاستگاه اعتراضات دو دهه اخیر در ایران، نه صرفاً بحران‌های اقتصادی، بلکه ترکیبی از عوامل ساختاری و ادراکی بوده‌اند. برای کاهش تنش‌های اجتماعی، تنها اصلاحات اقتصادی کافی نیست؛ بلکه نیازمند بازسازی رابطه دولت و ملت، احیای اعتماد عمومی، افزایش شفافیت در مدیریت عمومی، مبارزه واقعی با فساد و توجه به تحولات ارزشی و اجتماعی جامعه هستیم. تحقق عدالت اجتماعی، برابری، و احترام به شأن و منزلت شهروندان، از شروط بنیادین عبور از چرخه تکرارشونده ناآرامی‌های اجتماعی در ایران خواهد بود.

منابع

- بشیریه، حسین. (۱۳۹۱). *انقلاب و بسیج سیاسی*. چاپ هشتم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- سیدامامی، کاووس. (۱۳۹۲). *پژوهش در علوم سیاسی: رویکردهای اثبات‌گرا، تفسیری و انتقادی*. چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)-پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- صدیقیان بیدگلی، آمنه. (۱۳۹۵). *کنش سیاسی دانشجویان و تأثیر محرومیت نسبی بر آن*. فصلنامه علمی پژوهشی-راهبرد اجتماعی فرهنگی، دوره ۵، شماره ۱۸، ۲۶۹-۲۴۳.
- فتحی، سروش. محمدی، حامد. (۱۳۹۰). *شهرنشینی، بیگانگی اجتماعی و رفتارهای وندالیستی جوانان*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش اجتماعی، دوره ۴، شماره ۱۳، ۱۷۱-۱۵۷.
- کلانتری، صمد. ادیبی، مهدی. ربانی، رسول. احمدی، سیروس. (۱۳۹۱). *بررسی بی‌تفاوتی و ناعدوستی در جامعه شهری ایران و عوامل مؤثر بر آن*. فصلنامه علمی پژوهشی-روان‌شناسی بالینی و شخصیت، دوره ۵، شماره ۱: (پیاپی ۸)، ۳۶-۲۷.
- کوزر، لوئیس آلفرد. (۱۳۹۳). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*. ترجمه: محسن ثلاثی، چاپ نوزدهم، تهران: انتشارات علمی.
- محسنی تبریزی، علیرضا. (۱۳۸۳). *وندالیسم: مبانی روان‌شناسی اجتماعی، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی رفتار وندالیستی در مباحث آسیب‌شناسی و کثرت‌رفتاری اجتماعی*. چاپ اول، تهران: انتشارات آن.
- محسنی تبریزی، علیرضا. درویش‌ملا، محمدحسین. (۱۳۸۷). *سنجش میزان احساس محرومیت نسبی و محرومیت نسبی ادراکی جوانان (مطالعه شهر تهران)*. فصلنامه علمی پژوهشی-نامه علوم اجتماعی، شماره ۳۴، ۹۸-۷۳.
- محموداوغلی، رضا. اصغری‌نیاری، یعسوب. (۱۳۹۶). *بررسی عوامل مؤثر بر خشونت سیاسی (مطالعه موردی: جمعیت بلوچ شهر زاهدان)*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره ۶، شماره ۲۱: (پیاپی ۵۱)، ۹۶-۷۳.
- مشیرزاده، حمیرا. (۱۳۹۵). *درآمدی نظری بر جنبش‌های اجتماعی*. چاپ دوم، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی (وابسته به م.ت.ن آثار امام خمینی (ره)).
- هولاب، رابرت. (۱۴۰۰). *یورگن هابرماس؛ نقد در حوزه عمومی: مجادلات فلسفی هابرماس با پوپری‌ها، گادامر، لومان، لیوتار، دریدا و دیگران*. ترجمه حسین بشیریه، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات نشر نی.